

Az Istentiszteleti rendtartás (1985) létrejötte és „bukása”*

A II. világháború után hazánkban kibontakozó ébredési mozgalom idején sok szó esett arról, hogy a múlt század második felében a magyar református egyház nagyon elesett állapotban volt.¹ Közismert volt az a tény is, hogy azokban az években a prédikációk nagy részéből eltűnt Krisztus.²

Arról azonban nem esett szó, hogy a XIX. sz. második felében egyházunkban egy – „liturgiai öngyilkosságnak” nevezhető – folyamat ment végbe. Ennek során az Egyetemes Egyház istentiszteletének azon kötött elemeit, melyek a korai egyház ideje óta megmaradtak, melyeket a reformáció is különösen trinitárius krisztológiájuk miatt fontosnak tartott, szépen csendben félretette. Ennek oka a kor teológiája, melyet az erlangeni dogmatörténész, Alasdair Heron etikai unitarizmusnak nevezett.³ A racionalizmus és a liberalizmus a teológiában azt jelentette, hogy az Újszövetség *logos Christosa* helyébe a filozófia *logosa*, a *principium*, ráció került. Az istentiszteletből pedig felvilágosító előadás lett. Itt alig marad hely a *mysterion tou Christou* csodálatára és imáadására, és a Kálvin szerinti *communio mystica cum Christo* átélésére. Nem hirdették ki nagy hangon, hogy Krisztus *homoiousios* és nem *homoousios*, csak kivették a liturgiából a Nicea–Konstantinápolyi Hitvallást. Egyik másik keresztelési és úrvacsorai liturgiából még az Apostolicum is hiányzik.⁴ Ugyanúgy kimaradtak azok a kötött szövegek (Agnus Dei, Sanctus, Benedictus, Gloria), melyek Krisztus szabadító tettét hirdették, és dicsőséget adtak az Atya, Fiú, Szentlélek, egy Istennek. Ugyancsak eltűntek a gyülekezet cselekvő részvételét kifejező antifonikus imádságok. Ennek oka részben a trinitárius krisztológiai koncentráció elleni csendes fellépés, részben az a magatartás, mely az imádságot és vele együtt minden liturgiai cselekményt kizárólag a lelkész feladatának tekintett.⁵ Így alakult ki a világ legklerikálisabb istentiszteleti típusa, mert ebben minden a lelkész személyétől, hitétől, kegyességi típusától és tudásától – vagy tudatlanságától – függ.⁶ Ez együtt járt azzal a gondolkodással,

Pásztor János budafoki református lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának dékánja és felekezettudományi tanszékének egyetemi tanára.

* A Református Egyházzene Munkaközössége (ReZeM) és a Magyar Egyházzenei Társaság protestáns szekciója által, az *Istentiszteleti rendtartás* megjelenésének 10. évfordulója alkalmából, 1995. november 25-én, a Ráday Kollégium dísztermében rendezett vitautólsón elhangzott előadás.

¹ Tóth Endre: „A magyar református egyház a századforduló idején”, *Református Egyház III* (1951) február 15. 20skk.

² Az 1983/84. tanévben a debreceni Teológiai Akadémia gyakorlati teológiai szemináriumában 50, a századforduló idején szolgált neves lelkész prédikációit elemezték. Egyetlen egyben fordult elő Jézus Krisztus neve.

³ „...vaskos etikai unitarizmus, amelyben Jézus nem más, mint nemes tanító és lelkesítő példa...”, Alasdair Heron: *A Century of Protestant Theology*. London 1980. 37.

⁴ Váci liturgia; Fördös Lajos: *Egyházi szertartásbeszéddek*. Kecskemét 1847. Mitrovics Gyula: *Istentisztelettan*. 1913. szerint a hitvallás olyan „keret”, melybe mindenki beleillesztheti szabadon a saját meggyőződését. Ezt meg lehet csinálni többé kevésbé az *Apostolicum*-mal. De a *Nicaeanum*-mal nem.

⁵ „A papot azért fizetjük, hogy imádkozzon. Mi nem imádkozunk.” v. ö. Tóth Endre: i. m. „Én református vagyok...”

⁶ Az *Evangelische Theologie* adott hírt az EKD és az Orosz Orthodox Egyház közti dialógusról, mely az istentisztelet kérdéseivel is foglalkozott. Az ortodox ellenetés a protestáns istentisztelettel szemben az volt, hogy *abban nagyon sok a lelkész személyiségétől függ.*

mely szerint nekünk nincs is szükségünk liturgiára, mert az tulajdonképpen felesleges ceremóniák értelmetlen ismételtetése. Teljesen elfelejtettük azt, hogy a *leiturgia* (abodah) Isten szolgálata (Gottesdienst, divine service), amire a zsolttárok örvendezve hívják Isten népét: „Szolgáljátok az Urat örömmel.” (ibdu et yahweh b' szimchah)⁷; valamint arról, hogy a *mi földi istentiszteletünk a mennyei liturgia része*.⁸

I

A XX. században sokirányú hatásokra kibontakozó megújulási mozgalmak hatásai az istentiszteletben lassabban éreztették hatásukat. Mikor Ravasz László kezdeményezése nyomán újra elkezdték a Mi Atyánk hangosan mondását, egy egyházmegyei közgyűlés tiltakozott e „római katolikus szokás” ellen.⁹

A teológiai megújulás és ébredési mozgalom kibontakozása együtt járt az istentisztelet megújításával kapcsolatos fáradozásokkal. Ravasz László püspök tett különösen sokat ezen a területen is. A háború végeztével Egyetemes Zsinatunk megbízásából a Zsinat Liturgiai Bizottsága előadójaként készített új liturgiát. Ez kötelező erővel nem lépett életbe, így nem sok gyülekezet vezette be.¹⁰ Ebben az időben kitűnő liturgiai tanulmányok jelentek meg egyházunk hivatalos lapjában.¹¹ Az 1948-ban megjelent Énekeskönyv visszavette az istentiszteleti rendből kihagyott liturgikus énekek egy részét (157–160, 176–178, 183), hogy azok majd egy megújult liturgiába beépüljenek. A háború utáni években született meg a debreceni Tudományegyetem Hittudományi Kara és a Lelkészképző Intézet tanárainak állásfoglalása, mely az úrvacsorai (eucharisztikus) istentisztelet gyakoriságának kérdéseivel foglalkozik, és hitet tesz Kálvin tanítása mellett, aki szerint a *teljes vasárnapi istentisztelet: úrvacsorai istentisztelet*.¹²

Majd a „nehéz évek” következtek, melyekben liturgiával nem foglalkoztak hivatalos lapjaink. Az 1960-as évek közepétől került újra ez a téma a nyári lelkésztovábbképző tanulmányi heteken a gyakorlati teológiai szakcsoport munkarendjébe. Majd Zsinati Bizottság szervezte a liturgia megújítását előkészítő kutatásokat.¹³ 1972 után ez a munka az akkor megalakult „Collegium Doctorum” gyakorlati teológiai szakcsoportjának irányításával folyt tovább. 1977 januárban a VII. Budapesti Zsinat fogadta el a hosszú évek munkája

⁷ Zsolt 100, 2.

⁸ Jel 4, 1–5, 14; 14, 1–13; 15, 1–4.

⁹ A Felsőbaranyai Egyházmegye nyomtatott jegyzőkönyvében e sorok írója olvasta 1947-ben.

¹⁰ L. Konventi Közlemény az Istentiszteleti Rendtartás módosításáról: *Református Egyház II* (1949) 19. szám, 12sk. Ennek lényege a próféta imádságot megelőző, kötött bűnvalló ima és feloldozás minden istentiszteleten, valamint az addigi négy helyett három kérdés-felelet. Ezeket a kérdéseket a Kálvin téren ma is használják.

¹¹ „Az anglikán »Imádságos Könyv« centenáriuma”, *Református Egyház I* (1949) 12. szám, 13sk. Kardos Sándor: „Könyvből vagy könyv nélkül?”, *Református Egyház I* (1949) 13. szám, 12. Kulifay Gyula: „A francia és a német reformátusok liturgiája”, *Református Egyház I* (1949) 12sk.

¹² *Institutio IV.* 17. 43. A ritkán való úrvacsorázást Kálvin az ördög találmányának tartotta, l. William D. Maxwell: *An Outline of Christian Worship*. London 1965. 117k. A debreceni fakultás tanárainak állásfoglalását, in: Bartha Tibor: *Istentiszteleti Rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára*. Budapest 1985. 8sk.

¹³ Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről*. Budapest 1977. Előszó. Ebben a hatalmas kötetben nehéz eligazodni. Van ugyan jó, és részletes tartalomjegyzék, de oldalszámok nincsenek. Így az egyes utalásokat a szekció jelölésével tudjuk megközelítőleg megadni.

nyomán született hatalmas anyaggyűjteményt, mely részletesen foglalkozik az istentisztelet ó- és újtestamentumbeli alapjaival, majd az istentiszteletről szóló református tanítással. Ezután ad egy részletes áttekintést a Magyarországi Református Egyház istentiszteletének történetéről, majd az istentisztelet időszerű kérdéseiről.¹⁴ Ezt a kötetet megkapták a lelkipásztorok és presbíteriumok további tanulmányozás céljából.

II

Ezután a munka felgyorsult. A Zsinati Liturgiai Bizottság albizottságokat hozott létre. Külön albizottságok alakultak: a vasárnap délelőtti istentisztelet, a délutáni istentisztelet, a sákramentumok, a temetés, az esküvő, a lelkészszentelés, bibliaórák, szeretetvendégségek, evangélizációk, templomszentelés, sírkőavatás liturgiáinak vizsgálatára. Minden albizottságban volt delegátus mind a négy egyházkerületből, és mindegyikben volt egy teológiai tanár. Jelen sorok írója a vasárnap délelőtti istentisztelettel foglalkozó albizottságban dolgozott, így az ott folyó munkáról személyes élményei vannak. Az albizottság egyetértésre jutott abban, hogy a *Szentírás és annak nyomán a reformátori tanítás szerint a vasárnapi istentisztelet úrvacsorai (eucharisztikus)*¹⁵ istentisztelet. Ezt vette tehát mércének és a részletek kidolgozásához az alábbi alapvető szempontokat fektette le:

1. A liturgia összeállításának alapja és mércéje *elsősorban nem a „református tradíció”*¹⁶, hanem az Isten Igéje. Amely ponton liturgiánk nem egyezik az Igével, ott korrigálni – tehát reformálni! – kell.

2. A teljes, az Úri Szent Vacsorát magában foglaló istentisztelet a mérce, és a cél, ami felé a gyülekezeteket vezetni, nevelni kell, ha Isten Igéjének engedelmeskedni akarunk.

3. Meg kell szüntetni az istentisztelet lelkészközpontúságát (klerikális voltát) azzal, hogy a *gyülekezet cselekvő részvételére* meg kell teremteni a lehetőséget: egyes imák, antifónák és ámen-ek hangosan mondásával, egyháztagoknak a Szentírás olvasásában való részvételével.

4. Az antifónáknak más teológiai jelentősége is van. A keresztyén istentiszteletnek már az Ótestamentumból átvette szerves részét képezték a zsoltárok, melyeknek jelentős része rezponzórikus. Ezek *formájukban is kifejezik, hogy az istentisztelet nem a lelkész monológja, hanem a gyülekezet párbeszéde Istennel, aki népét megszólítja, és a nép válaszol.* A zsoltároknak énekelt vagy felolvasott formában minden istentiszteleten kell helyet biztosítani.

5. Az apostoli Egyház istentiszteletét a kötött és szabad elemek egyensúlya jellemezte.¹⁷ A kötött elemek utalnak az *Una Sancta Catholica* egységére, őrzik

¹⁴ L. 10. számú jegyzet.

¹⁵ Vannak, akik az *eucharistia* szótól idegenkednek, mert nem tudják azt, hogy a *II. Helvét Hitvallás* is használja: XXI. / 1

¹⁶ Vö. E. David Willis: „A református egyház tradíció-értelmezése”, in: Pásztor János: „Orthodox–Református párbeszéd – Debrecen IV. Odessza 1983 június 6–10”, *Theológiai Szemle* XXVII (1984) 1. szám, 10–16.

¹⁷ Oscar Cullmann: *Early Christian Worship*. (Studies in Biblical Theology No. 10). Chicago 1956.

Isten szabadító tettei hirdető vallástételt. A szabad elemek az élő gyülekezetnek és tagjainak bekapcsolódását fejezi ki az előző nemzedékektől átvett evangélium átélésébe, elfogadásába és továbbadásába. Ezen egyensúly megtartására az új liturgiás könyvnek is segíteni kell.

6. Az istentisztelet a papok népe Isten elé viszi hódolatát az egész teremtettség képviselőjében (2Móz 19, 5–6), és az egész emberiségért, vezetőkért, bajban levőkért közbenjáró imát mond (1Tim 2, 1–5; 1Pt 2, 5b). Ez a vasárnapi teljes istentisztelet lényegéhez tartozik.¹⁸

7. Az úrvacsorai közösség azért lett egyházunkban a szomorúság, a gyász és a bűnbánat sákramentuma, mert *kivettük a liturgiából a nagy hálaadó és a Szentlélekért könyörgő imádságot (epiklézis)*. Ennek visszahozását nagyon fontosnak tartotta az albizottság. a.) Az eucharisztikus imában helye van *a teremtésért és a megváltásért való hálaadásnak*.¹⁹ Az óegyházban ezzel feleltek a gnózisra, mely szerint a teremtést nem Jézus Krisztus Atyja, hanem a *démourgos* csinálta. A gnoszticizmus dualizmusa azóta is kísérti az egyházat. A teremtés és megváltás a Szentírás által határozottan tanúsított egységének hirdetése ma is nagyon szükséges. b.) A Szentlélekért való könyörgés ugyancsak elengedhetetlen. Ő cselekedheti meg „*felfoghatatlan erejével, hogy mi Krisztus testében és vérében részesedünk*.”²⁰ Az Írás a mi Krisztusban való részesedésünket teljesen a Szentlélek hatalmából vezeti le,²¹ – tanítja Kálvin, aki szerint az Úrvacsora drága gyümölcse a Krisztussal való titokzatos egyesülés (*unio mystica cum Christo*). Ezért helyezett nagy hangsúlyt az epiklézisre.

8. Az albizottság tagjai által végzett felmérések – részben lelkésztársakkal való érintkezés, részben a hivatalos folyóiratban a prédikációkkal együtt közölt „Gondolatok az előimához és utóimához” c. sorozatok vizsgálata – mutatták, hogy *az Isten dicsőítése* – amit Kálvin is annyira fontosnak tartott – *szinte teljesen eltűnt gyülekezeti imádságainkból*. Mintha sokan nem tanulták volna meg pl. a Zsoltárok Könyvéből, hogy *Isten dicsőítése nem azonos a köszönetmondással*, aminek szinten fontos helye van az istentiszteleten. Ugyancsak *gyakran eltűnt istentiszteleteinkből a bűnvallás, vagy csupán az úrvacsorás istentiszteletekre korlátozódott*. Az Ótestamentum és az Újtestamentum együttes tanúságtétele, hogy bűnbánatra és bűnvallásra mindig szükség van, amikor Isten előtt megjelenünk. Kálvin elképzelhetetlennek tartott volna istentiszteletet bűnvallás nélkül. Mi el tudjuk képzelni, és ezt az elképzelésünket gyakoroljuk is.²²

¹⁸ Az ún. *Limai Liturgia* az úrvacsorai istentisztelet elengedhetetlen elemei között említi a közbenjáró (papi) imádságot, l. William H. Lazareth & Nikos Nissiotis: *Baptism, Eucharist and Ministry*. Genève, WCC FO Papers No. 111, 1982. Több magyar fordítás készült, pl. *Református Egyház XXXVII* (1985) március, 53–69. Az egyetemes papság értelmezésére nézve v. ö. Janos D. Pasztor: „The Word and the Church” I. 3. 9, in: *The Heritage of the Reformation: Word – Event for Church and World*. Warfield Lectures No. IV. Princeton, New Jersey 1992. (Publikálás alatt.)

¹⁹ Pásztor János: *A református keresztyén egyház istentisztelete. Liturgika*. Debrecen 1985. 153skk

²⁰ *Institutio* IV. 17. 33.

²¹ *Institutio* IV. 17. 12.

²² A teológushallgatókkal a napi áhítatok tartása során küzdeni kell, hogy legyen bűnvallás imádságaikban. Ez szokatlan dolog számukra. A kommunizmus összeomlása után választott Zsinat első ülésének kezdetén tartott istentiszteleten sem volt bűnvallás. Pedig akkor különösen is lett volna rá ok. Az új Rendtartásban is van olyan alternatív ima, melyben nincs bűnvallás. – A teljes istentisztelet rendjének összeállításánál néhányan azt a vélekedést képviseltük, hogy a *confessio generalis* az istentisztelet elején, tehát nem közvetlenül az úrvacsorai liturgia előtt legyen. Érvek: a prédikációban is az Úrral való találkozás történik. Ezt pedig meg kell előznie a bűnvallásnak. Ez az érvelés a bizottság többsége által nem talált elfogadásra. Itt a helyes megoldás

Ezek voltak az elvek, melyek az ágendáskönyv összeállításának teológiai hátterét képezték. Természetesen mindegyik albizottságnak megvoltak a saját szempontjai. Az úrnapi istentisztelet nemcsak abból a szempontból centrális jelentőségű, hogy ekkor gyűlik egybe rendszeresen találkozó gyülekezet, hanem azért is, mert minden egyéb szertartás, ami az egyházban végbemegy, az eucharisztikus teljes istentisztelethez viszonyul az egészséges gyülekezeti életben.

III

A munka során a Liturgiai Bizottság kérdőívet küldött ki minden lelkipásztornak és minden gyülekezetnek, melyben véleményeket kért a liturgia egyes kérdéseiről. A 3–4 oldalra kiterjedő kérdések között voltak a következők: a.) Legyenek-e úrvacsorai kérdések? b.) Helyesnek tartja-e a régi Agenda úrvacsorai kérdéseit? Az a.) kérdésre kb. 80% igennel, a b.) kérdésre kb. 75% nemmel válaszolt. Ezután felhívást adott ki a bizottság új kérdések megfogalmazására. A beérkezett javaslatok megtárgyalására az albizottság egy kb. száz főre kibővített ülést tartott Debrecenben. Akkor váratlan dolog történt. A beküldött javaslatok²³ ismertetése után valaki²⁴ felolvasta Samarjai János és Melius Juhász Péter egy-egy kérdését. A jelenlevők teljes egyhangúsággal ezekre a kérdésekre mondtak igent. Úgy érezték, hogy ezek a feleletek kifejezik azt, ami hiányzik a református közgondolkodásból: *ti. a Krisztussal és az Ő Egyházával való egyesülést*. Így kerültek ezek a kérdések a javasolt szövegbe, majd a kinyomtatott könyvbe.²⁵

Az albizottságban végbement beszélgetések során találkoztunk különféle aggodalmakkal, pl.: „Ha újítást vezetünk be, még az a néhány öregasszony is elmarad az istentiszteletről” – hallottuk. Félelmekre és aggodalmakra azonban nem lehet liturgiát építeni, hanem kizárólag Isten Igéjére, és annak reménységben való vetésére.

Az az ellenérv is előjött a liturgiai reform ellen, hogy „a liturgia nem újítja meg az egyházat, hanem a Szentlélek.” Pontosan ezért kell a liturgiát a Szentírásból felépíteni, mert a Lélek az Írást használja a kegyelem eszközéül.

A munkának abban a fázisában, amikor már a könyv összeállítására került sor, a szerkesztők közössége – melynek összetétele nem egyezett meg az albizottságok tagságával²⁶ – nagy nyomás alatt dolgozott, hogy a kötet időben elkészüljön. Talán ennek tudható be, hogy kinyomtatott szöveg csalódást is okozott mind az albizottságok tagjainak, mind az egyházi közvéleménynek.

az lenne, ha az elején lenne a bűnvallás és az *absolutio* és az eucharisztikus ima végén az „alázatos közeledés” imája hangoznék az *Agnus Dei*-vel együtt. Pl. „Nem vagyunk méltók, hogy a magunk igazságában bízva közelítsünk Szent Asztalodhoz, kegyelmes Istenünk. Egyedül Fiadban és Benne kijelentett kegyelmedben bízva jövünk hozzád. Fogadj kegyelmesen, hogy Ő bennünk lakozzék és mi Őbenne. Amen.”

²³ Köztük Bolyki János és Pásztor János javasolt szövegei.

²⁴ Adorján József budapest-fasori lelkész.

²⁵ Sajnos a szerzők neve a könyvben felcserélődött, l. Bartha Tibor: *Istentiszteleti rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára*. Budapest 1985. 96.

²⁶ Jelen sorok írója nem tudja, kik voltak e szerkesztőbizottság tagjai.

Pedig a legfontosabb dolgokban megtörtént az áttörés:

1. A Rendtartás szerint a vasárnapi teljes istentisztelet úrvacsorai istentisztelet.
2. A gyülekezet aktív részvételének bátorítására rezponzorikus imák bevezetésével és tanítással nyújt segítséget.²⁷
3. Az apostoli köszöntéshez hívó vagy az ünnep jelentőségére mutató bibliai szövegeket kapcsol.

A legtöbb problémával az úrvacsorai részben találkozunk. Az albizottság 7 vagy 8, jórészt külföldi református liturgiákból átvett eucharisztikus imát – melyeknek részei voltak együtt a hálaadás a teremtésért és a megváltásért, epiklézis és bűnvallás – szabályszerű oldalakra (flek) gépelve bocsátott a szerkesztők rendelkezésére. Ezekből néhánynak egy-egy része jelent meg a könyvben oly módon, hogy a lényeg szerint egybetartozó részek *egymástól elválasztva kerültek a könyvbe: egyik alkalommal hálaadást a teremtésért; másik alkalommal hálaadás a megváltásért.*²⁸

Sok kritika érte az úrvacsorai kérdéseket, melyek valóban szemben állanak a racionalista és liberális, misztériumokat nem kedvelő, Zwingliéhez viszonylag közelebb álló²⁹, nálunk annyira elterjedt gondolkodással, ami fényévi távolságra van az Írás tanításától és Kálvin teológiájától. Mindjárt az ágendáskönyv megjelenése után jelentek meg írások, melyek súlyos kifogásokat emeltek az „új” kérdések ellen.³⁰

Jogosult-e ezek után az ágendáskönyv „bukásáról” beszélni? Nincsenek adataim arról, hogy hány gyülekezetbe vezették be azt a maga teljes egészében. Tudomásom van jó néhány gyülekezetéről, ahol ez megtörtént.³¹ Nem maradtak el az „öregasszonyok”. Sőt fiatalok jöttek, akik – az idősebbekkel együtt – örömmel vesznek részt a liturgiában bibliaolvasással, a *responsumok* hangos mondásával, és így *többet átélnek Krisztussal és az Ő népével az Egy Anyaszentegyházban megvalósuló közösségéből*, mint amikor az egész istentisztelet egyetlen ember tevékenysége, és az – a rendszerint nagyon rövid bibliaolvasásán kívül – kizárólag az általa megfogalmazott, sőt gyakran előre meg sem fogalmazott, szavaiból áll. Így a Rendtartás minden hibája ellenére lehet a megújulás alázatos és szerény eszköze.

²⁷ Istentiszteleti rendtartás, i. m., 56skk.

²⁸ Istentiszteleti rendtartás, i. m., 96skk.

²⁹ A svájci *Evangelische Pressedienst* ágendáskönyvünk megjelenése után egy rövid hírt publikált: A Magyarországi Református Egyház bevezette a *transsubstantiatio*-t. Sajnos pontos adatok nem állanak rendelkezésemre.

³⁰ Fekete Csaba, „Egy törlendő kérdéshez”, *Református Egyház XXXVIII* (1986) 285; Bolyki János: „Az első úrvacsorai kérdés”, *Református Egyház XXXVIII* (1986) 147 és Pásztor János: „A »kizárásos« módszerről”, *Református Egyház XXXIX* (1987) 72 válaszoltak. Később Fekete Csaba újra előhozta ellenvetéseit: „Három kérdés 1950-ből”, *Lelkészegetesület XL* (1994).

³¹ Hódmezővásárhely-Óváros, Debrecen-Nagytemplom, Budapest-Budafok